

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI

**CERCETĂRI
ARHEOLOGICE**

XXXI

1

**CERCETĂRI
ARHEOLOGICE**

XXXI

1

BUCUREȘTI

2024

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Sorin Ailincăi, Dan Aparaschivei, Mihai Bărbulescu, Nikolaus K.O. Boroffka, Adina Boroneanț, Dragoș Diaconescu, Stela Doncheva, Gabriel Fusek, Florin Gogâltan, Martin Husár, Sergiu Matveev, Dragoș Măndescu, Ioana A. Oltean, Ioan-Carol Opriș, Liviu Petculescu, Constantin C. Petolescu, Zeno Karl Pinter, Ștefan Pop-Lazić, Ivan Radman-Livaja, Tudor Sălăgean, Victor Spinei, Agnieszka Tomas, George Trohani, Boaz Zissu

COLECTIVUL DE REDACȚIE:

Silviu Oța – redactor-șef
Laurențiu Angheluță
Bianca Olteanu
Alexandru Rațiu
Andreea Ștefan
Maria-Magdalena Ștefan
Ovidiu Țentea

Tehnoredactare și coperta: Petru Ureche

Ilustrația de pe copertile 1, 4: Poarta de nord a „cetății vechi” de la Axiopolis, vedere dinspre exteriorul incintei (după Netzhammer, R. 1918. Die christlichen Altertümer der Dobrudscha. București: Socec & Co: p. 118, fig. 37).

ISSN 0255-6812

www.cercetări-arheologice.ro

<https://doi.org/10.46535/ca.31.1>

<https://doi.org/10.46535/ca.31.2>

Volum editat de Muzeul Național de Istorie a României
Calea Victoriei 12, București, 030026, România

CUPRINS/CONTENTS

30/1

STUDII/STUDIES

Ana ĐURIČIĆ, More than Floors and Domes - Contexts around Ovens in the Late Neolithic of the Central Balkans	11
Aurora PEȚAN, Cetatea dacică de la Cucuiș – Dealul Golu (jud. Hunedoara) în lumina datelor LiDAR	31
Vasile IARMULSCHI, Fibule de tip Kostrzewski G din silvostepa carpato-nipreană	41
Ghenadie SÎRBU, Jaroslav PESKA, Tomas TENCER, Sergiu HEGHEA, O necropolă plană sarmatică descoperită în bazinul râului Răut (Republica Moldova), grație unor cercetări non-invazive	53
Adina VELCESCU, Les amphores découvertes dans la zone portuaire de Callatis (Mangalia, Roumanie) dans les années 1960-1970	61
Ioan MUNTEAN, The Sanctuaries of Iuppiter Dolichenus in the Danubian Provinces. A functional interpretation	83
Csaba SZABÓ, Women and Roman religion in Dacia: the epigraphic evidence	99
Remus FERARU, Gladiatori și spectacole în amfiteatru în cetățile grecești din Pontul Euxin.	123
Vladimir PETROVIĆ, The Epigraphic Testimonies from Timacum Maius (Eastern Moesia Superior): The Important Clues for the Character and Organization of Naissus Region	135
Ioan Carol OPRÎȘ, Axiopolis. Stadiul actual al cunoașterii	143
Fatih Hakan KAYA, Musa ALBAYRAK, Martin HENIG, Ergün LAFLI, Earrings from Nicaea in Bithynia (south-eastern Marmara)	179
Nizam ABAY, Grylloi: A Being with Mixed Depictions from Konya	205
Cüneyt ÖZ, Repair of ceramics in Antiquity: Examples from Myra (Lycia)	215
Parastoo Masjedi KHAK, Seyed Mehdi Mousavi KOUHPAR, Hasan Kohansal VAJARGAH, Cui QILONG, Six Sassanian artworks engraved with hunters: king, crown prince, aristocrat, or pretender to the throne?	221
Khachik HARUTYUNYAN, Newly Discovered Inscriptions from the Armenian Cathedral of St. James in Jerusalem	235
Yaroslav CHENTSOV, The problem of the attribution of burials of medieval nomads on the territory of the Ukrainian steppe on the example of three burials from the Novosilsky kurgan complex	249
Maria-Venera RĂDULESCU, Cavalerul în turnir, temă iconografică redată pe cahle medievale din Muntenia	261

RECENZII/REVIEWS

- Tudor ULIȚĂ-SÎNJOAN, Recenzie: Lee I. Levine, Zeev Weis, Uzi Leibner, *Ancient synagogues revealed 1981-2022*, Israel Exploration Society, 2023, 300 p., ISBN 978-965-221-129-3. 271
- Aurora PEȚAN, Recenzie: Alexandru Berzovan, *At the Borders of the Great Steppe. Late Iron Age Hillforts between the Eastern Carpathians and Prut (5th-3rd centuries BC)*, Mega, Cluj-Napoca, 2022, 310 p., 35 pl., ISBN 978-606-020-494-7. 273
- Claudia-Valentina POPÎRȚAC, Recenzie: Maria Alexandrescu Vianu, *Une cité antique à travers ses sculptures. La sculpture en pierre à Tomis à l'époque du Principat (Ier-IIIe siècles)*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2022, 300 p., ISBN 978-606-654-492-4. 276
- Florian BOIȘTEANU, Recenzie: Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, Ioan Piso (ed.), *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st-6th C. AD)*, Harrassovitz Verlag, Wiesbaden, 2023, 618 p., ISBN 978-3-447-12096-8. 278
- Tudor ULIȚĂ-SÎNJOAN, Recenzie: Annamária-Izabella Pázsint, *Private Associations in the Pontic Greek Cities (6th century BC–3rd century AD)*, Peeters, Leuven – Paris – Bristol, CT, 2022, 386 p., ISBN 978-90-429-4718-4. 280

CA

31/1

GLADIATORI ȘI SPECTACOLE ÎN AMFITEATRU ÎN CETĂȚILE GRECEȘTI DIN PONTUL EUXIN¹

REMUS MIHAI FERARU

REZUMAT:

Studiul nostru își propune să abordeze o serie de aspecte referitoare la gladiatorii atestați în cetățile grecești de la Pontul Euxin (Chersones, Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Byzantion, Sinope, Amisos), precum numele, statutul social și mentalitatea acestor luptători din amfiteatru. De asemenea, analiza noastră are ca obiect echipamentul și armele gladiatorilor, tehnicile lor de luptă, precum și diferitele aspecte care privesc organizarea luptelor de gladiatori. Cercetarea noastră se bazează pe studiul documentelor epigrafice și arheologice (basoreliefuri). Inscripțiile și reliefurile atestă mai multe tipuri de gladiatori, precum *retiarius*, *secutor*, *scissor*, *provocator* și *bestiarius*. Numele gladiatorilor reflectă calitatea lor de învingători și calitățile lor fizice sau morale. Majoritatea gladiatorilor erau sclavi sau oameni liberi. Documentele de la Tomis din secolele II-III p. Chr. confirmă că luptele de gladiatori și vânătorile de fiare din amfiteatru sunt strâns legate de cultul imperial. La Tomis, Odessos, Sinope și Amisos, organizatorii acestor spectacole sunt în același timp, pontarhi și mari preoți ai cultului imperial. Luptele de gladiatori se desfășurau în amfiteatre (la Tomis) și în alte spații special amenajate, cum ar fi teatrele (la Odessos). Nemesis și Ares sunt divinitățile protectoare ale gladiatorilor.

ABSTRACT: GLADIATORS AND AMPHITHEATER SPECTACLES IN THE GREEK CITIES OF PONTUS EUXINUS

Our study proposes to discuss several aspects related to the gladiators attested in the Greek cities of the Pontus Euxinus (Chersones, Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Byzantion, Sinope, Amisos), such as the names, social status and mentality of these amphitheatre fighters. Our analysis also focuses on the equipment and weapons of the gladiators, their fighting techniques and the various aspects of the organisation of gladiatorial combat. Our research is based on the study of epigraphic and archaeological documents (bas-reliefs). Inscriptions and reliefs attest several types of gladiators, such as *retiarius*, *secutor*, *scissor*, *provocator* and *bestiarius*. The names of the gladiators reflect their winning qualities and their physical or moral qualities. Most gladiators were slaves or free men. Documents from Tomis from the 2nd-3rd centuries AD confirm that gladiatorial fights and beast hunts in the amphitheatre are closely linked to the imperial cult. At Tomis, Odessos, Sinope and Amisos, the organisers of these spectacles were at the same time pontarchs and high priests of the imperial cult. Gladiator fights took place in amphitheatres (at Tomis) and other specially designed venues such as theatres (at Odessos). Nemesis and Ares are the patron deities of gladiators.

CUVINTE CHEIE: gladiatori, amfiteatru, pontarhi, cult imperial, Pontul Euxin,

KEYWORDS: gladiators, amphitheatre, pontarchs, imperial cult, Pontus Euxinus,

Amfiteatrul este cel mai răspândit și mai evocator edificiu public de spectacole din Imperiul roman². El rămâne chiar și astăzi simbolul civilizației romane la fel ca spectacolele care îi sunt asociate: luptele de gladiatori. Potrivit tradiției romane, primele lupte de gladiatori au avut loc la Roma în anul 264 a. Chr. cu prilejul funeraliilor lui D.

¹ În contextul realizării unor cercetări arheologice recente în amfiteatrele din Dacia (Drobeta, Colonia Dacica Sarmizegetusa), am considerat utilă revizuirea și actualizarea studiului R. M. Feraru 2005. Les Gladiateurs dans les cités grecques du Pont Gauche. Studii de Istorie a Banatului 28-29: 25-41.

² O serie de studii publicate recent aduc noi contribuții la cunoașterea amfiteatrelor din Dacia romană (Drobeta, Colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa) și din cetățile grecești de la Pontul Euxin; în acest sens, vezi, Matei-Popescu 2015, 99-113; Streinu 2015, 33-38; Streinu 2015-2016, 177-184; Streinu 2016, 107-118; Streinu 2016, 265-270; Streinu 2021, 337-341.

Iunius Brutus Pera; cu această ocazie, fiii săi, Marcus și Decimus Iunius Pera au prezentat trei perechi de gladiatori care s-au luptat în Forum Boarium³. Dacă la origine au avut un pronunțat caracter funerar, începând cu domnia împăratului Octavianus Augustus, luptele de gladiatori s-au transformat în spectacole profane instituționalizate. În anul 22 p. Chr., Octavianus a reglementat organizarea și desfășurarea acestui tip de spectacole pe care le-a supus controlului autorităților imperiale. Astfel, începând cu Augustus și cu succesorii săi, luptele de gladiatori au fost mai presus de orice expresia generozității împăratului sau a reprezentanților săi din provincii, a autorităților provinciale și municipale, o modalitate de a-și asigura favoarea poporului Romei și cea a provincialilor⁴. La Roma, începând din epoca imperială, luptele de gladiatori însoțite de vânători de animale în amfiteatru (*venationes*) făceau parte integrantă dintre practicile cultului imperial. Pătrunderea și răspândirea luptelor de gladiatori în provinciile răsăritene ale Imperiului roman (provinciile balcanice și danubiene, Asia Mică, Grecia continentală) este strâns legată de răspândirea și celebrarea cultului imperial în aceste teritorii ale Imperiului⁵. Cetățile grecești au constituit un cadru propice pentru implantarea acestui tip de spectacole care reprezintă singura noutate introdusă de Roma în programul concursurilor grecești. În acest sens este semnificativă o cugetare frapantă aflată în epitaful unui gladiator din Gortyna: „Premiul nu era o ramură de măslin, ci noi luptam pentru viață” („οὐ κότινος τὸ θέμα, ψυχῆς δ' ἔνεκεν μαχόμεσθα”)⁶. Organizatorii spectacolelor din amfiteatru erau binefăcători bogați (*philotimoi*) care cumula adesea funcții militare sau civile, provinciale sau municipale, cu sacerdoțiul cultului imperial⁷.

Studiul nostru își propune să abordeze o serie de aspecte referitoare la gladiatorii atestați în cetățile grecești de la Pontul Euxin, precum numele, statutul social și mentalitatea acestor luptători din amfiteatre. De asemenea, analiza noastră are ca obiect echipamentul și armele gladiatorilor, tehnicile lor de luptă, precum și diferitele aspecte care privesc organizarea luptelor de gladiatori. Studiul nostru are ca punct de plecare lucrarea lui Louis Robert, *Les Gladiateurs dans l'Orient grec*, care va fi completată cu descoperirile recente referitoare la gladiatori, făcute în cetățile pontice.

Atestări ale gladiatorilor în cetățile pontice

Cercetarea noastră se bazează pe studiul documentelor epigrafice și arheologice (basoreliefuri, statuete). În general, mărturiile cu privire la gladiatori în cetățile grecești de la Pontul Euxin sunt puțin numeroase, răzlețe și repartizate inegal.

La Chersones, cetate situată pe țărmul nordic al Pontului Euxin, a fost descoperit un fragment dintr-un relief datat în epoca imperială, care reprezintă un gladiator greu înarmat cu un scut, în timp ce adversarul său este pe jumătate culcat și imploră îndurare ridicând mâna dreaptă. Sub această reprezentare este gravat numele Ξάνθος⁸.

În Pontul Stâng⁹ cultul imperial era celebrat în mod oficial de către *Comunitatea pontică*¹⁰. Cu ocazia celebrării sărbătorilor în cinstea împăraților, conducătorii Comunității pontice organizau lupte de gladiatori și vânători de animale (*venationes*) în amfiteatru după obiceiul roman. Inscriptiile și monumentele sculptate ne furnizează detalii despre tipurile de gladiatori, precum și despre spectacolele organizate în amfiteatrele din cetățile vest-pontice.

La Histria, luptele de gladiatori și implicit existența unui amfiteatru nu au fost atestate până în prezent, însă existența lor nu poate fi exclusă, având în vedere participarea cetății la viața *Comunității pontice* – ne referim în primul rând la numărul considerabil de pontarhi proveniți din Histria – la ale cărei manifestări de cult imperial trebuie să-și fi adus din plin contribuția *gerusia* locală¹¹. De altfel, o serie de opaițe descoperite la Histria, care prezintă pe discuri reliefuri cu gladiatori confirmă popularitatea luptelor de gladiatori în vechea colonie milesiană¹².

Luptele de gladiatori de la Tomis sunt legate de celebrarea cultului imperial, precum indică trei inscripții onorifice care atestă faptul că titularii lor, în calitate de pontarhi ai Comunității vest-pontice și mari preoți ai cultului imperial,

³ Servius, *In Vergilii carmina comentarii*, 3, 67; Valère Maxime, *Faits et dits mémorables*, 2.4.7.

⁴ Bouley 1994, 33.

⁵ Vezi, Robert 1971, 240 care afirmă că „instituirea luptelor de gladiatori a venit direct de la Roma, împreună cu cultul imperial...”.

⁶ Robert 1971, 122, nr. 66, r. 2.

⁷ Bouley 1994, 33-34.

⁸ Solomonik 1973, nr. 124; J. et L. Robert 1974, 248, nr. 380.

⁹ *Pontul Stâng* este denumirea sub care izvoarele grecești indicau țărmul de vest al Mării Negre, cu salba orașelor grecești care se aflau pe coastă (Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Mesambria, Apollonia Pontica).

¹⁰ În cursul secolului al II-lea p. Chr., *Comunitatea pontică* se prezenta ca o confederație de șase cetăți (Ἡξάπολις): Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Mesambria, Apollonia Pontica. În urma trecerii Mesambriei de la Moesia Inferior la provincia Tracia, în 202 p. Chr. (în timpul domniei lui Septimius Severus), ca urmare a unei modificări a graniței dintre cele două provincii, numărul orașelor membre ale *Koinon*-ului elenilor din Pont s-a redus la cinci (Πεντάπολις).

¹¹ Suceveanu 1977, 40, n. 96.

¹² Suceveanu 1967, 248.

nu și-au neglijat sarcina de a oferi lupte de gladiatori și vânători de fiare¹³. De altfel, singurul amfiteatru cunoscut până în prezent pe teritoriul Dobrogei, care găzduia acest tip de spectacole, a fost descoperit la Tomis, însă din păcate nu a fost publicat. Acest edificiu a fost descoperit la sfârșitul anilor '80, în timpul lucrărilor de construcție al actualului hotel Ibis, în perimetrul dintre străzile Mircea cel Bătrân, Ecaterina Varga, Negru Vodă și Dragoș Vodă¹⁴.

La Tomis, în majoritatea cazurilor pe stelele funerare dedicate gladiatorilor apar reprezentări figurate ale defuncțiilor și epitafuri versificate. Decorul stelelor funerare constă din armele gladiatorilor defuncți și din indicii despre victoriile obținute de aceștia în amfiteatru concretizate prin reprezentarea ramurilor de palmier. Pe o stelă de marmură dedicată unui gladiator tomitan se află un relief cu busturile unui bărbat și al unei femei¹⁵.

În majoritatea cazurilor reliefurile tomitane ne prezintă gladiatorii în picioare. Două reliefuri tomitane sunt păstrate doar fragmentar. Într-unul dintre acestea s-a păstrat doar partea inferioară a unei figuri omenești, cu siguranță un gladiator. Îmbrăcat într-o tunică și cu picioarele goale, el ține în mâna dreaptă un scut dreptunghiular. În partea dreaptă, la picioarele gladiatorului este reprezentată o cască specială, de formă rotundă, cu viziera lăsată și străbătută de găuri, iar în partea stângă două ramuri de palmier (*palmae*)¹⁶.

Cel de-al doilea relief, păstrat fragmentar, reprezintă un gladiator *secutor* în poziție de luptă orientat spre dreapta. Capul îi este acoperit de o cască rotundă, iar brațul înfășurat în benzi de curele. În mâna dreaptă gladiatorul ține un pumnal. În partea stângă a reliefului s-au păstrat trei litere care făceau parte, probabil, din numele gladiatorului defunct: Διό[*e.g.* δωρος]¹⁷.

Un relief tomitan reprezintă un gladiator în mers, din față; este vorba foarte probabil despre un *retiarius* care poartă șorț, centură și se pare că are brațul stâng în întregime protejat de un fel de manșon (*manica*). Capul îi este acoperit cu un coif de metal (*galerus*). Cu mâna dreaptă, el ține în fața sa tridentul. Cu mâna stângă, gladiatorul pare să țină în același timp pumnalul, încheietura furcii tridentului și probabil plasa¹⁸.

Un alt relief tomitan aflat în centrul unei stele funerare, reprezintă tot un *retiarius* din față. El poartă șorț și centură și este echipat cu o platoșă (*lorica*); brațul său stâng este protejat de un manșon (*manica*) de la mână până la umăr. La picioarele gladiatorului, în partea dreaptă, este reprezentat un câine. Gladiatorul ține în mâna stângă pumnalul și tridentul, iar în mâna dreaptă probabil o sabie cu mâner masiv (*gladius*)¹⁹.

Un singur relief descoperit la Tomis ne prezintă un cuplu de gladiatori în luptă. În acest caz unul dintre combatanți este fără îndoială un *retiarius*. El este reprezentat în stânga imaginii, fiind înarmat cu un pumnal în mâna stângă iar în mâna dreaptă cu tridentul. Adversarul său apucă tridentul cu mâna stângă și încearcă să-l îndepărteze, iar cu mâna dreaptă mănuieste pumnalul. El poartă pe cap o cască rotundă cu margini late, cu viziera închisă, prevăzută cu o creastă în formă de semilună. Corpul său este acoperit începând de la gât până la jumătatea coapselor cu o tunică striată care atârână pe tot brațul drept; brațul său stâng este aproape în întregime descoperit. El poartă cnemide pe cele două gambe. Pe pământ se află un obiect neobișnuit: o tijă destul de lungă prevăzută la un capăt cu un manșon de protecție, iar la celălalt terminată printr-o semilună ascuțită la ambele capete sau seceră²⁰. Această armă îi aparținea fără îndoială gladiatorului adversar al retiarului; el apuca probabil arma cu brațul stâng; antebrațul său îi era protejat de manșonul de protecție, iar cârligul în formă de semilună din vârful tijei îi servea să se ferească de plasa retiarului, să o îndepărteze, să o agațe și să o rupă. Relieful reprezintă o scenă de luptă care opune un *retiarius* unui alt gladiator, și anume lui *scissor* sau *arbelas*. Acesta din urmă este ușor de identificat datorită armei singulare care se vede între picioarele sale: un manșon de metal prelungit cu o tijă surmontată de un cârlig în formă de semilună. În acest caz, se pare că prima fază a luptei a avut loc. Retiarul și-a lansat plasa, care nu este reprezentată în relief, dar fără rezultat. Această scenă reprezintă începutul celei de-a doua faze a luptei corp la corp între cei doi gladiatori. *Scissor*-ul, adversarul retiarului și-a lăsat deoparte arma sa prevăzută cu semilună, care era de acum înainte inutilă și stânjenitoare, pentru a putea să apuce tridentul retiarului, să-l atragă astfel pe acesta către el și să-l înjunghie cu pumnalul²¹.

¹³ ISM II 96 (62), r. 8-10; ISM, II, 97(63), r. 10-11; ISM, II, 188(24), r. 9-10; vezi și Streinu 2016, 265; Streinu 2015, 34.

¹⁴ Streinu 2021, 337-338; Streinu 2016, 266-267; Streinu 2015-2016, 177-184; Streinu 2015, 35; Rădulescu 1991, 23-45.

¹⁵ ISM II 340 (176); vezi și Robert 1971, 107, nr. 47 (cu comentariu); Stoian 1962, 200, 357, (Pl. LIII, fig. 1).

¹⁶ ISM, II, 288(124), (datate: secolul al II-lea sau începutul secolului al III-lea p. Chr.); Stoian 1962, 199, 355 (Pl. LI, fig. 1).

¹⁷ ISM, II, 341(177), (datate: secolele II-III p. Chr.); Stoian 1962, 200, 357 (Pl. LIII, fig. 2).

¹⁸ ISM, II, 343(179) (datate: secolele II-III p. Chr.); vezi și Robert 1971, 105-106, nr. 45 (cu comentariu); Stoian 1962, 200, 356 (Pl. LII).

¹⁹ ISM, II, 344(180), (datate: secolul al III-lea p. Chr.; vezi și Robert 1971, 104-105, nr. 44 (cu comentariu); Stoian 1962, 199, 354 (Pl. L, fig. 2).

²⁰ Teyssier et Lopez, 2005, 66-67; vezi și Junkelmann 2010, 529; Junkelmann 2002, 34-35.

²¹ Robert 1971, 106, nr. 46.

²² Robert 1971, 106, nr. 46.

O inscripție funerară păstrată fragmentar de la Callatis comemorează victoriile obținute de către un anume Ursicinus, care a fost fără îndoială un gladiator: „Cel care a fost odinioară fără egal ca forță și curaj, Ursicinus, zace acum aici fără glas”²². Tot la Callatis a fost descoperită o statueta de bronz care reprezintă un gladiator de tip *retarius*²³.

În vechea colonie a Heracleei Pontica, luptele de gladiatori sunt documentate indirect prin cultul public al zeiței Nemesis care le patrona. Nemesis apare aici în ipostaza de zeiță a amfiteatrului și a spectacolelor, fiindu-i consacrată o statuie cu inscripție de către magistratii cetății: „Noroc bun. Flavius Pharos, pontarch, basileus și archiereus și arhonții săi [au consacrat statuia] pentru [norocul] cetății”²⁴.

Un album de la Callatis, datând din prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr., atestă existența unei asociații de φιλοκύνῃοι, „iubitori ai vânătorii”, care primește în dar din partea unui membru al său, un binefăcător oarecare, o stelă și un laț de vânătoare: „Herennios Apol(l)inaris, beneficiar consular, membru al colegiului de *phylokynegoi*, (consacră) în dar din propriile sale cheltuieli, stela și plasa de vânătoare celor numiți aici...”²⁵.

De la Dionysopolis ni se păstrează epitaful fragmentar al altui *retarius*²⁶. Pe fragmentul de relief pe care a fost gravată inscripția, este reprezentat un gladiator care ține în mâna stângă un trident și pe antebrațul drept un fel de țesătură destul de lungă care ar putea fi o plasă cu care își învăluia rivalul în luptă²⁷.

La Odessos au fost descoperite patru plăci de marmură, date în 227 p. Chr., pe care este gravată aceeași inscripție. Textul inscripției a fost conceput ca un afiș care anunță lupte de gladiatori și vânători organizate de către marele preot și *bouleutes*²⁸ al cetății²⁹. Cel mai ilustrativ dintre cele patru documente este o placă de marmură cu inscripție, un fel de afiș care îi invită pe cetățenii Odessosului la spectacolele organizate în amfiteatru. Așa cum reiese din textul inscripției, spectacolele cu gladiatori fuseseră închinat împăratului Sever Alexander, Iuliei Mamaea și guvernatorului provinciei Moesia Inferior, Lucius Mantennius de către cei doi organizatori (*editores*); inscripția păstrează numele, funcțiile religioase și civile ale unuia dintre cei doi organizatori ai luptelor de gladiatori; este vorba despre Marcus Aurelius Simon, fiul lui Simon, *bouleutes* și mare preot municipal, ἀρχιερεὺς, adică mare preot al cultului imperial³⁰. Textul inscripției este asociat cu reprezentările gladiatorilor și bestiariilor care luptă, sculptate în două sau trei registre suprapuse: aici se pot recunoaște reprezentările a doi *secutores*, numiți ΤΕΥΚΡΟΣ și ΛΑΥΙΟΣ, a unui *retarius*, numit ΠΑΡΔΟΣ și a unui taur³¹.

Un relief descoperit la Byzantion reprezintă un gladiator orientat spre dreapta care ține în mâna dreaptă un pumnal cu lama scurtă și groasă, în trei muchii și cu vârful ascuțit, iar în mâna stângă un scut. El poartă o cască și o cnemidă pe piciorul stâng. La baza reliefului este gravat cuvântul Μορμίλων³².

O inscripție descoperită la Sinope, datată în secolul al II-lea p. Chr., menționează un pontarh sinopeean care a organizat într-un mod somptuos și, foarte probabil, pe propria cheltuială, așa-numitele ταυροκαθάψια, o vânătoare de fiare sălbatice, precum și o luptă de gladiatori: „Asociația de *synprostatai* și *synephoros* (il cinstesc) pe Claudius [...] care, după ce a devenit gymnasiarch, arhonte al *gerousia*-ei, pontarh (președinte al adunării provinciale a Pontului), a organizat într-un mod somptuos *taurokathapsia*, o vânătoare (de fiare sălbatice), precum și o luptă de gladiatori”³³.

Un relief descoperit la Amisos, datat în secolul I p. Chr., reprezintă un cuplu de gladiatori în luptă. Gladiatorul din stânga, învingător, este reprezentat în picioare, din față, ținând un pumnal în fiecare mână. Picioarele sale sunt protejate de cnemide; brațul drept îi este în întregime protejat, la fel ca și partea superioară a pieptului. În

²² J. et L. Robert 1964, 194-195, nr. 292: „[Γ]ὸς τὸ πάρος ποτὲ ἔξοχος ἄλκη καὶ θρασὺς [ἦσθ ὧ] Οὐρσικῖνος ν[ῦν δὲ ἄφρωνος] κεῖτε”; vezi și Sauciuc-Săveanu 1963, 423-424.

²³ Irimia 1966, 39-40, nr. 26.

²⁴ ISM, III, 75: „[Ἀγαθ]ῇ τύχῃ / ὑπὲρ τῆς πό[λε]-ως ἄρχοντες οἱ περὶ Φλ(αούιον) Φάρον / ποντάρχη καὶ βασιλέα καὶ ἀρχιερέα”.

²⁵ ISM, III, 74, r. 4-7: „Ἐρέννιος Ἀπολινάρ(ις) βενεφ(ικάριος) ὑπατικ(οῦ) / τὸν ταλαμῶνα σὺν τῇ ἄρκ(υ) / φιλοκύνῃ(ος) ἐκ τῶν ιδίων / τοῖς ὑποτεταγμέν(οις) δῶρον”.

²⁶ IGB, I², 28: [---] Δημητρί[ω ---] / [---Α]πφια Φαν[---]”.

²⁷ Robert 1971, 101, nr. 40.

²⁸ Termenul βουλευτής îl desemnează pe un membru al Sfatului cetății (Βουλή).

²⁹ IGB, I², 70(2), 71, 72, 73.

³⁰ IGB, I², 70(2): „[----- ἀρχιερεὺς] τῆς πόλεως Μ(ἄρκος) Αὐρ(ήλιος) Σίμων Σίμωνος βουλευ(υ)τῆς καὶ Μ(ἄρκος) Αὐρ(ήλιος) Ιο[-----] / [-----]ν διὰ τε κυνηγεσίων καὶ μονομαχιῶν τ[ῇ] πρό--] καλ(ανδῶν) Μαί[ων vel] Μαρ[τίων] Ἀλβίνω καὶ Μαξι[---]μω ὑπάτοις”.

³¹ Mirtschew 1968, 181; Minchev 1974, 93; Bouley 1994, 35-36; vezi și Streinu 2016, 266.

³² Łajtar 2000, 146-147, nr. 182.

³³ RICIS II, 309/0104: „[Κλαύδιον ---] / --- ΣΟ --- / [---]ος [γ]εν[όμ]ε[νον] γυμ[---]/[ν]ασίαρχον, ἄρχο[ντα] τοῦ / [πρ]εσβ[υτ] ικ[οῦ], π[ο]ντάρχη[ν], ἐπ[ι]τε[---]/λέσαντα ταυροκα[θάψια] / καὶ κυνηγέσιον καὶ [μονομα]-/χίαν μ[εγ]αλο[π]ρε[π]ῶς, (...) / (...) [ο]ἱ συνπρ[ο]ς[τάται] / καὶ συνέφορ(ος)...”.

spatele său, se văd o ramură de palmier și un scut rectangular. În câmpul reliefului este reprezentată o cască de formă rotundă care se prelungește cu o bucată de stofă. În dreapta scenei este reprezentat un gladiator căzut pe pământ, care se sprijină în mâna stângă; el ridică brațul drept, implorând îndurare din partea adversarului său. Acest gladiator are același armament ca cel reprezentat în partea stângă a reliefului; în spatele său apare casca și scutul. Epitaful funerar al unui anume Diodoros, probabil numele gladiatorului învins, reprezentat așezat în partea dreaptă a reliefului, este gravat dedesubtul acestuia: „Aici mă odihnesc eu, nefericitul Diodoros, deși sunt învingător. După ce l-am rănit pe adversarul meu Demetrios, nu l-am ucis de îndată. Însă destinul ucigaș și înspăimântătoarea șiretenie a lui *summa rudis* m-au ucis și am plecat de la lumină în Hades. Zac în pământul strămoșilor mei. Un bun prieten m-a înmormântat aici datorită evlaviei sale”³⁴.

O altă inscripție descoperită la Amisos, datată în 209-210 p. Chr., ne furnizează informații despre o *familia gladiatoria* ai cărei posesori erau pontarhul Marcus Iulius Iulianus și soția lui Sesstyliia Cyrille: „Noroc bun ! Anul 241, familia de gladiatori a pontarhilor, Marcus Iulius Iulianus și a Sesstyliei Cyrille, soția sa, pentru Kalydon”³⁵.

Tipuri de gladiatori și reprezentarea lor iconografică

În ceea ce privește tipurile de gladiatori reprezentați în reliefurile descoperite în cetățile grecești din Pontul Euxin, cel mai adesea avem de-a face cu așa-numiții *retiarii* care sunt atestați la Tomis, Callatis și Dionysopolis³⁶. Termenul ῥητιάριος (lat. *retarius*) îl denumește pe cel mai emblematic gladiator. *Retiarii* sunt reprezentați cu bustul gol, acoperiți la mijloc cu șorț și încinși cu centură. Retiarul este singurul gladiator care luptă fără cnemide și fără cască; singurele sale mijloace de protecție în fața adversarului său sunt o protecție a umărului care îi protejează capul, extinzându-se și la gât (*galerus*) și un un fel de manșon (*manica*) care îi protejează în întregime brațul stâng.

Arma emblematică a retiarului este fără nicio îndoială tridentul cu care acesta este reprezentat în majoritatea cazurilor. În afară de trident, retiarul era înarmat cu o plasă pe care o folosea pentru a-și trânti adversarul la pământ. De altfel, retiarul își trage numele de la plasă, în latină *rete*, care este arma cea mai complexă a arsenalului său. Această plasă nu este clar reprezentată pe monumentele noastre³⁷. Armamentul retiarului era completat de un pumnal scurt, utilizat pentru lupta corp la corp care avea loc la sfârșitul încheștării. Câteodată calificat drept „gladiatorul sărac”³⁸, datorită lipsei sale de echipament militar, armamentul retiarului este totuși unul dintre cele mai populare și îndeosebi, cele mai complexe, în materie de tehnici de luptă. Într-adevăr, retiarul era obligat să poată stăpâni trei arme foarte diferite, mai ales plasa a cărei utilizare este foarte specifică, pe mai multe distanțe de luptă și având o redusă protecție corporală în fața unui adversar mai bine protejat, însă și mult mai puțin rapid.

Principala tactică a retiarului este fuga. Într-unul dintre reliefurile descoperite la Tomis se poate remarca faptul că retiarul își plasează tridentul în direcția adversarului său, însă ține picioarele în sens invers. Această poziție de luptă îi permite să-și țină adversarul la distanță cu tridentul și să se pregătească de fugă.

Gladiatorul *secutor* („Urmăritorul”) este atestat la Tomis și la Odessos³⁹. Acest tip de gladiator apare către mijlocul secolului I p. Chr. pentru a i se opune retiarului. Echipamentul lui *secutor* este alcătuit dintr-un pumnal cu lama scurtă și groasă, în trei muchii și cu vârf ascuțit și un scut rectangular arcuit. Particularitatea caracteristică a echipamentului său o constituie casca prevăzută cu o creastă foarte fină în formă de semilună care permite plasei retiarului să alunece pe deasupra capului său.

Adversarul *retiarului* era întotdeauna un gladiator greu înarmat, așa cum rezultă și din relieful tomitan discutat mai sus. În acest relief, adversarul retiarului este așa-numitul *scissor* sau *arbelas*. Acest gladiator este un nou adversar al retiarului care apare destul de târziu pe scena amfiteatrului, către secolul al II-lea p. Chr.⁴⁰. În regiunile răsăritene ale Imperiului roman, acest luptător în amfiteatru este cunoscut sub numele de *arbelas*, după cuțitul de cizmar, în greacă ἄρβέλας, care are exact aceeași formă ca arma cu două tăișuri în formă de semilună, utilizată de către acest gladiator⁴¹. În latină, termenul de *scissor* înseamnă „cel care taie”, ceea ce definește perfect acest gladiator care deține o armă cu totul aparte.

³⁴ *Studia Pontica* III/1, p. 11, nr. 7: „Ἐνθάδε νεικήσας κεῖμαι Διόδωρος / ὁ τλήμων ἀντίπαλον ῥήξας / Δημήτριον οὐκ ἔκτανον εὐθύς, / ἄλλα με Μοῖρ' ὅλοι καὶ σουμμά-/ρου δόλος αἰνὸς ἔκτανον, ἐκ δὲ / φάους ἦλυθον εἰς Ἀἴδην. [Κεῖ]-/μαι δ' ἐν γαίῃ αὐτοχθόνων / ἥδ' ἐμ' ἔ-/θαψεν ἔνθα φίλος ἀγαθὸς εὖσε-/δίης ἔνεκεν”.

³⁵ *Studia Pontica* III/1, p. 7, nr. 2: „Ἀγαθὴ τύχη. / Τῶ σμᾶ' ἔτει, πονταρχούντων / Μ. Ἰουλίου Ἰουλία-/νοῦ καὶ Σηστυλ-/λίας Κυρίλλης, / γυναικὸς αὐτοῦ / φαμίλια μονομάχων τῶν / περὶ Καλυδῶνα”.

³⁶ La inscripțiile care pomenesc *retiarii*, discutate mai sus, se adaugă *ISM*, II, 206(42): „[--- N]αρκισσὸς ῥ[---] / [---]ρ κατακεῖται(?) ---] / [---]κνι[-----]” (secolul al II-lea p. Chr.).

³⁷ Robert 1971, 66-67.

³⁸ Teyssier 2009, 73.

³⁹ Mirtschew 1968, 181; Minčhev 1974, 93; Bouley 1994, 35; vezi și Streinu 2016, 266.

⁴⁰ Teyssier 2009, 173

⁴¹ Teyssier 2009, 165.

Acest gladiator poartă o cască rotundă cu margini late, prevăzută cu o creastă în formă de semilună. El ține în mâna stângă un pumnal cu lama scurtă și groasă, în trei muchii și cu vârf ascuțit. Acest tip de gladiator deține o armă foarte specifică pe care o ținea în mâna dreaptă: un manșon metalic prelungit cu o tijă surmontată de un cârlig în formă de semilună cu două tășuri. Spre deosebire de ceilalți gladiatori, așa-numitul *scissor* este singurul luptător în amfiteatru care posedă o protecție pe tot corpul; este vorba despre zale care se pot distinge cu ușurință în reprezentările iconografice.

Principala tactică folosită de către gladiatorul de tip *scissor* era urmărirea adversarului. Manșonul metalic prelungit cu o tijă care se termină într-un cârlig în formă de semilună, arma specifică a lui *scissor*, avea o dublă utilizare: putea să devieze tridentul retiarului, ba chiar să-l oprească, rupându-l; de asemenea, această armă îi permitea *scissor*-ului să contracareze plasa retiarului, pe care putea să o taie.

Un alt tip de gladiator este *provocator*. O epigramă funerară de la Tomis îl menționează pe un anume Agroikos, *provocator* în lupta cu pumnii, (Ἀγροῖκον πυγμῇ προβοκάτορα)⁴². O altă epigramă funerară tomitană îl menționează pe Attalos, un *bestiarius*, specialist în lupta cu fiarele în amfiteatru: „Ἀτταλος (...) / (...) κυνηγός, | πολλοὺς [ἐν] / σταδίοις πλήξας βόας”⁴³.

Din punctul de vedere al modului de reprezentare iconografică a gladiatorilor pe stelele funerare din Pontul Euxin, se pot distinge două tipuri; primul tip îl constituie „gladiatorul reprezentat în plină glorie”⁴⁴, iar al doilea tip „gladiatorul reprezentat în luptă”⁴⁵. Aproape întotdeauna gladiatorul este reprezentat singur în imagine. În două cazuri, într-un relief de la Tomis și într-un alt relief de la Amisos apare o pereche de gladiatori în luptă. Relieful tomitan ne ilustrează luptele desfășurate în amfiteatru; în nici un caz el nu a decorat mormântul unui gladiator, ci mai degrabă aparținea unui ansamblu sculptural care sugerează generozitatea unui *munerarius* în a organiza luptele de gladiatori în arenă⁴⁶.

Numele și statutul gladiatorilor

Numele purtate de gladiatorii tomitani nu ne oferă indicii despre condiția lor socială pentru că sunt mai degrabă *pseudonime*⁴⁷; în schimb, onomastica, în cazul gladiatorilor, reflectă mentalitatea lor de învingători și calitățile lor fizice sau morale, ca de exemplu: forța, îndemânarea, mobilitatea, rapiditatea sau viclenia. În acest sens, putem oferi drept exemplu nume precum Ἀμάραντος - „Nemuritorul”⁴⁸, Ἀργοῦτος - „Cel șiret (în luptă)”, o simplă transcriere a cuvântului latinesc *argutus*⁴⁹ sau Σκίρτος - „Săritorul”⁵⁰. Uneori gladiatorii poartă un nume mitic sau eroic, ca de exemplu Ὀρέστης, cel care i-a consacrat spre amintire stela funerară cu epigramă camaradului său de arme Argoutos: „M-a înmormântat Orestes, spre amintire. Salutare trecătorule!”⁵¹. Numele de Νάρκισσος este de asemenea frecvent întâlnit în lumea gladiatorilor, sugerând frumusețea trupeză a celui care îl purta⁵².

În ceea ce privește statutul social al gladiatorilor tomitani, nu putem emite decât ipoteze, cu excepția unui singur caz; este vorba de Skirtos Dakesis care își afirmă ostentativ, chiar și după moarte, calitatea sa de om liber (ἐλεύθερος)⁵³. Fără îndoială că cei mai mulți gladiatori tomitani erau de condiție servilă și în această categorie îi includem pe

⁴² ISM, II, 288(124), r. 1; termenul πυγμή desemnează pugilatul sau boxul și a fost aplicat luptelor de gladiatori, desemnând „lupta cu pumnii”, vezi Robert 1971, 19 și urm..

⁴³ ISM, II, 340(176), r. 1-3; luptele cu fiare erau susținute de gladiatori speciali numiți în inscripții de cele mai multe κυνηγοί, respectiv *venatores*, vezi Robert 1971, 321 și urm., n. 1.

⁴⁴ Robert 1971, 47, 49.

⁴⁵ Robert 1971, 49.

⁴⁶ Streinu 2016, 110-111; Robert 1971, 54, 106, nr. 46; *munerarius* era persoana prin grija și cheltuiala căreia se organizau jocurile de gladiatori.

⁴⁷ Robert 1971, 298 și urm.; era un lucru obișnuit în lumea gladiatorilor ca în locul numelor pe care le purtau înainte de a intra în breasla luptătorilor, să primească nume de eroi sau de bun augur.

⁴⁸ Numele *Amarantos* este format din rădăcina verbului παραίβεσθαι, *a se consuma, a se secătui, a se vesteji*; precedat de α *privativ*, înseamnă tocmai contrariul, adică: „Cel ce nu se vestejește, care nu se secătuieste”; vezi Ștefan 1948, 34.

⁴⁹ Vezi Robert 1971, 300.

⁵⁰ ISM, II, 342(178), r. 1; ISM, II, 343(179), r. 1; ISM, II, 344(180); cf. Robert, 1971, 298 și urm..

⁵¹ ISM, II, 343(179), r. 3-5: „(...) θάπτε δέ με Ὀρέστης / μνείας χάριν· χαῖρε / παροδείτα”; nu este exclus ca Orestes să fi fost antreprenorul lui Argoutos, adică un *lanista*, vezi Stoian 1962, 201, n. 6.

⁵² ISM, II, 206(42); Narcissus era un tânăr foarte frumos, fiul zeului fluvial Cefisos și al nimfei Liriope pe care zeița Nemesis a hotărât să-l pedepsească, făcându-l să-și vadă chipul în apa unui izvor. Tânărul s-a îndrăgostit de acea imagine, mistuindu-se de dor și s-a transformat în floarea care-i poartă numele. Trupul său a dispărut, lăsând în loc splendida narcisă; vezi Ferrari, 2003, 574-575 (s.v. *Narcis*); cf. Robert, 1971, 301; s-ar putea ca Narkissos să fi fost un gladiator de condiție servilă, având în vedere frecvența acestui nume printre liberiți în epoca imperială; unii dintre acești liberiți au fost celebri, ca de exemplu atotputernicul Narcissus de la curtea lui Claudius; vezi Stoian 1962, 201, n. 5.

⁵³ Vezi ISM, II, 344(180), r. 2; de asemenea, vezi Robert 1971, 286 și urm..

Narkissos, Agroikos, Diodoros, Amarantos sau Argutos⁵⁴; însă nu acesta este și cazul lui Attalos, vânător în luptele cu fiare din amfiteatru (κυνηγός), care este foarte probabil să fi fost de condiție liberă, ținând seama de faptul că *venatores* (κυνηγοί) erau recrutați, de cele mai multe ori, dintre oamenii liberi⁵⁵.

Concepția despre viață și moarte în epitafurile funerare ale gladiatorilor

Numele gladiatorilor tomitani ne-au oferit câteva indicii despre mentalitatea și psihologia lor care pot fi cunoscute mai amănunțit prin studierea epitafurilor funerare, uneori versificate⁵⁶, care le sunt dedicate de rudele, prietenii sau tovarășii lor de arme. Ideile exprimate în epitafuri nu sunt specifice gladiatorilor sau vânătorilor, ci mai degrabă sunt comune și banale. Într-o epigramă citim: „Pe Agroikos (...) mare în amfiteatru îl acoperă un mormânt mic”⁵⁷. Apare aici contrastul dintre mărimea trupului de atlet, impresionant ca masă și nimicnicia modestelor rămășițe pământenești pe care le ascunde mormântul. Antiteza bărbat mare - mormânt mic este un *topos* frecvent întâlnit în epigrame și sugerează indirect resemnarea în fața morții care face ca toți oamenii să devină egali.

Într-o altă epigramă de la Tomis defunctul formulează o acuzație directă la adresa destinului: „Eu, Skirtos Dakesis, om liber, [încununat] cu șase victorii, părăsind [viața] nedreptățit de soartă, zac la Tomis, având drept casă mormântul”⁵⁸. Este rar când gladiatorii declară că mor *nedreptățiți de soartă*; în general, în epitafurile lor, *Moiră* este cea care distruge viața, asta reprezentând pentru ei mai degrabă un motiv de consolare decât de revoltă împotriva destinului implacabil⁵⁹. Acuzația adresată de către defunct destinului implacabil este asociată în epitaf cu ideea că mormântul este „casa defunctului”, idee specifică mai degrabă epitafurilor latine decât celor grecești.

În epitaful lui Diodoros din Amisos, viața este asociată cu lumina, prin opoziție cu moartea care este asociată cu întunericul și tărâmul lui Hades: „Aici mă odihnesc eu, nefericitul Diodoros, deși sunt învingător. După ce l-am rănit pe adversarul meu Demetrios, nu l-am ucis de îndată. Însă *Moiră* funestă și înspăimântătoare a șiretenie ... m-au ucis și am plecat de la lumină în Hades (...)”⁶⁰.

Tema gloriei este exprimată cel mai adesea în epitafurile gladiatorilor. Însă aici este vorba de gloria dobândită în arenă care rezultă din simpla enunțare a victoriilor obținute: „Aici zac eu Attalos, trecătorule, luptător cu fiarele, care, după ce am doborât în amfiteatru mulți tauri am plecat la cei răposăți, înfruntând un bivoli sălbatic care m-a omorât”⁶¹. În altă epigramă citim: „Aici zac eu, Argoutos, rețiarul, care am învins în luptă de șase ori (...)”⁶². Despre un anume Amarantos se spune că: „(...) a murit în luptele de eroi...”⁶³. Această expresie a fost interpretată în mai multe feluri; fie este vorba de o hiperbolă care se potrivește numai într-o epigramă din cercul gladiatorilor, unde orice luptă apare într-o perspectivă falsă, ca o luptă vrednică de eroi și, din punctul lor de vedere, gladiatorii care poartă nume de eroi, se pot crede eroi aieva; fie că expresia ar indica luptele care se dădeau în cinstea morților - deveniți eroi prin însăși moartea lor⁶⁴. În epitafurile acestor luptători ai amfiteatrelor, însuși numele lor sugerează vitejia și gloria de care au avut parte.

Epigramele dedicate gladiatorilor conțin un repertoriu de expresii stereotipe. Formularea lor este simplă, cu menționarea numelui dedicantului și al defunctului cinstit și, eventual, a circumstanțelor morții sale. Într-un singur epitaf de la Tomis am întâlnit un cuvânt cu valoare de *hapax*, inventat probabil de autorul epigramei din necesități metrice; este vorba despre termenul χειρτερόπλον⁶⁵. În acest caz avem de-a face cu un cuvânt compus, format din

⁵⁴ În ordinea în care apar în inscripții: *ISM*, II, 206(42), r. 1; 288(124), r. 1; 341(177); 342(178), r. 1; 343(179), r. 1; cf. Stoian 1962, 198 și 201.

⁵⁵ Robert 1971, 328 și 330.

⁵⁶ În epitafurile dedicate gladiatorilor, la fel ca în multe epigrame din epoca romană, versificația este foarte liberă și de multe ori incorectă; este evident câteodată amestecul de proză și versuri; se disting prin versificația lor destul de corectă doar două epigrame, și anume cea care îi este dedicată lui Agroikos, (*ISM*, II, 288[124], un distih elegiac, format dintr-un hexametrul și un pentametrul) și cea în cinstea lui Amarantos, (*ISM*, II, 342[178], în trimetrul iambic, metru care apare doar aici în epigramele funerare versificate din Pontul Stâng).

⁵⁷ *ISM*, II, 288(124), r. 2: „Ἀγροΐκον (...) / τὸν μέγαν ἐν σταδίοις μικρὸς ἔκρυψε τάφος”; cf. Peek 1955, nr. 423, v. 1: „σ μικρὸς οὐ σ μικρὸν καλύπτω τύμβος ἄνδρα...”, („Eu, un mormânt mic, nu ascund un bărbat mic”).

⁵⁸ *ISM*, II, 344(180), r. 1-6: „Σκίρτος Δακίσις / ἐλευθ(ερός) παρμῶν / ἔξ, παρὰ μοῖρ-/αν ἀπελθών, / κεῖμ-/αι, δ’ ἐν Τόμει, τὸν / τάφον οἶκον ἔχω-/ν (...)” (secolul al III-lea p. Chr.).

⁵⁹ Robert 1971, 302.

⁶⁰ *Studia Pontica* III/1, p. 11, nr. 7: „Ἐνθάδε νεικήσας κεῖμαι Διόδωρος / ὁ τλήμων ἀντίπαλον ῥήξας / Δημήτριον οὐκ ἔκτανον εὐθύς, / ἀλλὰ με Μοῖρ’ ὅλοῖ καὶ (...) δόλος αἰνὸς ἔκτανον, ἐκ δὲ / φάους ἦλυθον εἰς Ἀἴδην (...)”.

⁶¹ *ISM*, II, 340(176): „Ἀτταλος ἐνθάδ’ ἐγὼ κεῖμαι, παρο-/δείτα, κυνηγός, | πολλοὺς [ἐν] / σταδίοις πλήξας βόας, ἱ[ς φθι]-/μένους δὲ | ἦλυθον [ἀνσχύμε]-/[νο]ς βοὺν ἄγριον, ὅς με κ[ατέκτα]”.

⁶² *ISM*, II, 343(179): „Ἀργοῦτος ἐνθάδε ἐγὼ / κεῖμε ρητιάριος νει(κῶν) 5’”.

⁶³ *ISM*, II, 342(179), r. 2-3: „(...) θανόν-/τα τῶν ἐν ἡρώων | μά-/χαις”.

⁶⁴ Vezi Ștefan 1948, 34 și urm.

⁶⁵ Vezi *ISM*, II, 288(124), vv 1-2: „Ἀγροΐκον πυγμῇ προβοκάτορα χειρτερόπλον / (...) μικρὸς ἔκρυψε τάφος”, („Pe

χειρ + étéra + ōplon, adică, *cel care are înarmată cealaltă mână*, tradus, în contextul epigramei, prin *stângaciul*⁶⁶. La această interpretare îndeamnă și faptul că, în relieful de deasupra inscripției, gladiatorul defunct apare reprezentat ținând scutul în mâna dreaptă, ceea ce înseamnă că el mânua arma de atac cu stânga. Redarea acestui amănunt nu este întâmplătoare, cunoscută fiind credința celor vechi că mâna stângă este aducătoare de izbândă; așadar, ea este socotită un fel de blazon pentru unii gladiatori⁶⁷.

Organizarea spectacolelor în amfiteatru

Deși au fost întâmpinate cu o oarecare ostilitate de către unii scriitori greci și, în general, de oamenii culti, aceste spectacole sângeroase au fost acceptate de majoritatea grecilor⁶⁸. Viața municipală a constituit un cadru propice pentru instituirea acestui tip de spectacol. Documentele epigrafice, la care se adaugă numeroase monumente onorifice, amintesc și elogiază așa-numitele *munera* organizate în vechile orașe ioniene din Asia Mică⁶⁹. În Orient, luptele de gladiatori nu se numără printre *agonele* orașelor grecești, ci printre „liturghiile” cetățenilor care le organizau pe propria lor cheltuială. În toate celelalte cazuri *munera* sunt legate de cultul imperial într-o manieră directă. Pretutinderi *munerarii* sunt preoți (ιερείς) sau mari preoți (ἀρχιερείς) ai cultului imperial⁷⁰. Organizarea luptelor de gladiatori însoțite de vânători de animale (*venationes*) era obligatorie pentru marii preoți ai cultului imperial provincial și facultativă pentru cei din orașe⁷¹. Spectacolele din amfiteatru erau promovate prin intermediul unor afișe care erau redactate de către un scrib. Aceste afișe conțineau informații referitoare la motivul pentru care erau organizate luptele, numele organizatorului, locul unde urmau să aibă loc luptele, numărul perechilor de luptători, precum și alte tipuri de divertisment (*venationes*, muzică, execuții publice) care însoțeau luptele gladiatorilor⁷².

Inscripțiile ne informează despre luptele de gladiatori organizate în amfiteatrul de la Tomis și asta în perioada care coincide cu extraordinara înflorire economică a orașului (secolele II-III p. Chr.)⁷³; pentru că, trebuie să precizăm, desfășurarea unor astfel de spectacole constituia un privilegiu pentru cetățile organizatoare, necesitând numeroase resurse economice. De asemenea, patru plăci de marmură, datate în 227 p. Chr., descoperite la Odessos au fost concepute ca afișe care anunță lupte de gladiatori și vânători organizate în amfiteatru.

O epigramă funerară tomitană, datată în secolul al II-lea p. Chr., cinstește un personaj anonim originar din Neapolis (în Samaria) care, în calitate de *pontarh* și arhieru, a organizat lupte de gladiatori foarte costisitoare: „Căci de două ori am fost pontarh și am dat luptele lui Ares”⁷⁴; dedicația îi este consacrată chiar de către gladiatorii din Tomis: „Luptătorii lui Ares, puși la dispoziția mea în stadioane, mi-aduc, chiar mort, ca amintire, această cinstire”⁷⁵. În acest caz este foarte probabil că personajul anonim din Neapolis a avut o *familia gladiatoria* care de altfel i-a consacrat dedicația⁷⁶. Zeul Ares apare în această inscripție în ipostaza de divinitate a gladiatorilor.

O inscripție descoperită la Amisos, datată în 209-210 p. Chr., ne furnizează informații despre o *familia gladiatoria* ai cărei posesori erau pontarhul Marcus Iulius Iulianus și soția lui Sesstyliia Cyrille⁷⁷. „Întrucât *munera* erau

Agroikos, *provocator* în lupta cu pumnii, stângaciul ... îl acoperă un mormânt mic”).

⁶⁶ În mod obișnuit, pentru a denumi gladiatorii care luptă cu mâna stângă, inscripțiile care le sunt dedicate folosesc cuvântul σκευᾶς care este o transcriere a latinescului *scaeva*; de exemplu: „Βίκτωρ σκευᾶς, Θράξ σκευᾶς Εὐκαρπος”, cf. Robert 1971, 72.

⁶⁷ Ștefan 1948, 31 și urm.; inscripțiile latinești menționează câțiva gladiatori stângaci: „Lycō lib. mur(millo) *scaev(a)* pugna(rum); Valerius *scaeva* mirmillo”, vezi Robert 1971, 70; vorbind despre Commodus, Cassius Dio, (73, 19), amintește mândria acestuia de a lupta, ca gladiator, cu mâna stângă: „ἐξ ἀρίστου ἐμονομάχει, ἥσκει δὲ καὶ ἐχρήτο τῇ ὀπλίσει τῇ τοῦ σεκούτορος καλουμένου, τὴν μὲν ἀσπίδα ἐν τῇ δεξιᾷ τὸ δὲ ξίφος τὸ ξύλινον ἐν τῇ ἀριστερᾷ ἔχων, καὶ πάνυ καὶ ἐπὶ τούτῳ μέγα ἐφρόνει ὅτι ἦν ἀριστερός”.

⁶⁸ Robert 1971, 249 și urm..

⁶⁹ Robert 1971, 239 și n. 1; spre deosebire de Asia Mică, în Siria și țările vecine textele referitoare la gladiatori sunt rare și puțin semnificative; la fel este cazul Egiptului, al Greciei continentale, al Cicladelor și insulelor din centrul mării Egee, vezi Robert 1971 243 și urm..

⁷⁰ Robert 1971, 270.

⁷¹ Robert 1971, 273.

⁷² Streinu 2016, 266.

⁷³ Tomis-ul era capitala confederației vest-pontice; orașul s-a dezvoltat repede în timpul stăpânirii romane, astfel încât, în documentele din secolul al II-lea p. Chr. este amintit ca μητρόπολις καὶ πρώτη τοῦ Εὐωνόμου Πόντου, vezi *ISM*, II, 59(25), 61(27), 70(36), 71(37), 72(38), 85(51), 96(62).

⁷⁴ *ISM*, II, 188(24), r. 9-10: „δὶς γὰρ ἐποντάρχησα / καὶ Ἀραιὼς ἄθλα ἐτέλεσα”; în această epigramă se remarcă împrumutarea unor termeni din vocabularul vieții agonistice: ἄθλα – lupte (r. 10), ἀθλητῆρες – luptători (r. 17), o caracteristică generală a inscripțiilor care menționează luptele de gladiatori, vezi Robert 1971, 21, 101-102, nr. 41 (cu comentariu).

⁷⁵ *ISM*, II, 188(24), nr. 17-20: „Ἀρεὼς ἀθλητῆρες οἱ ἐμοὶ / σταδίοισι δαμέντες | / μνήμην κἀν θανάτῳ / τοῦτο φέρουσι γέρας”.

⁷⁶ Streinu 2016, 265; Bottez 2009, 119.

⁷⁷ *Studia Pontica* III/1, p. 7, nr. 2.

nelipsite de la ceremoniile legate de cultul imperial, din motive care țin de aspectul economic și de disponibilitatea gladiatorilor, marii preoți dețineau o *familia gladiatoria*; această *familia* putea fi vândută mai departe de către preoții care își terminaseră sacerdoțiul celor care le succedau în funcție⁷⁸.

Două inscripții onorifice de la Tomis îi cinstesc pe titularii lor, pontarhi ai *Koinon*-ului vest-pontic și mari preoți ai cultului imperial, care nu și-au neglijat sarcina de a oferi lupte de gladiatori și vânători de fiare. Prima dedicație, datată între 212-235 p. Chr., îi este consacrată lui Aurelius Priscus Isidorus, care în timpul magistraturii sale a organizat lupte de gladiatori și vânători de fiare timp de șase zile: „Noroc bun! (...) lui Aurelius Priscus Isidorus, în calitate de pontarh și ca unul care a exercitat prima magistratură fără pată și ireproșabil, precum și demnitatea de arhieru, [ocazie cu care] nu a neglijat sarcina de a da cu generozitate lupte de gladiatori și vânători de fiare timp de șase zile în șir (...)”⁷⁹. A doua dedicație îi este consacrată lui Aurelius Priscus Annianus⁸⁰, care, la rândul său, nu și-a neglijat sarcina de a da în mod strălucit lupte de gladiatori și vânători de fiare: „Noroc bun! (...) pontarhului Aurelius Priscus Annianus, care a exercitat, ireproșabil, prima magistratură a comunității Hellenilor și a metropolei, precum și demnitatea de arhieru [ocazie cu care] nu și-a neglijat sarcina de a da, în mod strălucit, lupte de gladiatori și vânători de fiare (...)”⁸¹. Atât Aurelius Priscus Isidorus, cât și Aurelius Priscus Annianus erau originari din Flavia Neapolis și s-au perindat succesiv la conducerea Comunității pontice; ambii aparțineau foarte probabil unei familii bogate și au organizat pe propria cheltuială spectacolele din amfiteatru⁸².

La Tomis, la fel ca pretutindeni în Orientul grec⁸³, luptele de gladiatori sunt însoțite de vânători și lupte cu animale⁸⁴. Aflăm că aceste spectacole au durat șase zile în șir⁸⁵. Locul de desfășurare al acestor spectacole la Tomis pare să fi fost amfiteatrul ale cărui ruine nu au fost identificate, însă care se pare că a existat cu siguranță; cel puțin asta ne lasă să înțelegem utilizarea la plural a termenului στάδιον în loc de ἀμφιθέατρον, pentru a desemna locul desfășurării luptelor, în epigrama dedicată personajului anonim originar din Neapolis (în Samaria)⁸⁶. Cuvântul ἀμφιθέατρον nu a fost preferat aici din motive metrice; este evident că el nu putea fi introdus într-un hexametrul sau un pentametrul⁸⁷.

Luptele de gladiatori se desfășurau și în alte spații special amenajate în acest scop, cum ar fi teatrele. Aceste teatre erau amenajate astfel încât să poată găzdui un număr mare de spectatori și să dețină o *orchestra* suficient de spațioasă pentru a permite desfășurarea luptelor. Un exemplu în acest sens îl constituie edificiul teatrului din Odessos care a găzduit lupte de gladiatori timp de un secol și jumătate⁸⁸.

Dintr-un album de la Callatis, datând din prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr., aflăm despre existența unei asociații de φιλοκύνηγοι, „iubitori ai vânătoriei”, care primește în dar din partea unui membru al său, un binefăcător oarecare, o stelă și un laț de vânătoare: „Herennios Apol(l)inaris, beneficiar consular, membru al colegiului de *phylokynegoi*, (consacră) în dar din propriile sale cheltuieli, stela și plasa de vânătoare celor numiți aici...”⁸⁹.

⁷⁸ Streinu 2015, 34; vezi și Carter 2004, 44.

⁷⁹ *ISM*, II, 96(62), r. 8-10: „Ἀγαθὴ τύχη / (...) / Ἀυρήλιον Πρεῖσκιον Ἰσιδωρον / τὸν ποντάρχη καὶ ἄρξαντα τὴν / πρῶτην ἀρχὴν ἀγνῶς καὶ ἀμέμπτως / καὶ ἀρχιερασάμενον, τὴν δι’ ὅπλων / καὶ κυνηγεσίων φιλοδόξως φιλοτειμίαν / ἐφεξῆς ἡμερῶν ἔξ μὴ διαλιπόντα”; substantivul τὰ ὅπλα, în expresia δι’ ὅπλων, desemnează luptele de gladiatori; ἀρχιερεὺς δι’ ὅπλων este un mare preot care are dreptul de a da un *munus*; acest titlu era acordat adesea în semn de prețuire doar acelor preoți ai cultului imperial care au dispus de resursele necesare pentru a organiza lupte de gladiatori și s-au achitat cu vrednicie de această costisitoare sarcină, așa cum se întâmplă și la Tomis, vezi Robert 1971, 24, 275; în ceea ce privește termenul φιλοτιμία, la origine cu sensul de „dărnicie, liberalitate”, acesta capătă în epoca romană o semnificație aparte, devenind echivalentul latinescului *munus* în accepția de „spectacol de circ sau de amfiteatru” organizat cu cheltuiala unui particular, în schimbul unei demnități religioase sau civile primite de la concetățenii săi, Robert 1971, 276 și urm..

⁸⁰ În opinia lui Pick și Regling (1910, 73), Aurelius Priscus Annianus ar fi, foarte probabil, fiul lui Aurelius Priscus Isidorus.

⁸¹ *ISM*, II, 97(63), r. 10-11: „Ἀγαθὴ τύχη / (...) τὸν / ποντάρχη καὶ Ἀυρήλιον Πρεῖσκιον / Ἀννιανὸν / ἄρξαντα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς μητρο-πόλεως τὴν α’ ἀρχὴν ἀγνῶς καὶ ἀρχιερασά-μενον, τὴν δι’ ὅπλων καὶ κυνηγεσίων ἐνδόξως / φιλοτειμίαν μὴ διαλιπόντα (...).

⁸² În acest sens, vezi și Streinu M.-C. 2016, 265; Bottez 2009, 118.

⁸³ Robert 1971, 309 și urm.; vânătorile și luptele cu animale în amfiteatru însoțesc pretutindeni luptele de gladiatori, cum se întâmplă la Thesalonic (κυνήγια καὶ μονομαχίαι), (Robert 1971, 137, nr. 11), Ancyra (μονομαχίαι καὶ θηρομαχίαι), (Robert 1971, 137, nr. 87) și Antiochia din Pisidia (*munus venationum et gladiatorum*), Robert 1971, 141, nr. 94, r. 3-4.

⁸⁴ *ISM*, II, 96(62), r. 9; 97(63), r. 10.

⁸⁵ *ISM*, II, 96(62), r. 10.

⁸⁶ *ISM*, II, 188(24), r. 18; Pippidi 1976, 30-31 (s.v. „amfiteatru”).

⁸⁷ Robert 1971, 21; se pot da numeroase exemple unde cuvântul στάδιον se aplică locurilor unde au luptat gladiatorii, ca de pildă chiar într-o epigramă tomitană: „Ἀτταλος (...) πολλοὺς [ἐν] σταδίοις πλῆξας βόας”, *ISM*, II, 340(176), r. 3-4; de comparat cu: „Δώδεκα νεικήσας Χρυ[σ]όπτερος ἐν σταδίοισι[v]”, Robert 1971, 165, nr. 146; adesea clădirile teatrelor au fost amenajate în vederea organizării luptelor de gladiatori și fiare, cum se întâmplă la Phillipi, Athena, Milet, Efes sau Pergam, Robert 1971, p. 34; cf. Stoian 1962, 162-163.

⁸⁸ Streinu 2016, 267.

⁸⁹ *ISM*, III, 74, r. 4-7: „Ἐρέννιος Ἀπολινάρ(ις) βενεφ(ικίριος) ὑπατικ(οῦ) / τὸν ταλαμῶνα σὺν τῇ ἄρκ(υ) / φιλοκύνη(ος) ἐκ

În ceea ce privește natura asociației și scopurile sale, se pare că este vorba de iubitori ai vânătorilor organizate în amfiteatru cu ocazia unor sărbători civile sau religioase. Asociația de *phylokynegoi* contribuia probabil prin ajutoare bănești la reușita spectacolelor organizate în amfiteatru, ceea ce nu exclude posibilitatea ca membrii săi, atunci când li se oferea ocazia, să ia o parte activă la desfășurarea spectacolelor, coborând în arenă pentru a oferi publicului dovada directă a îndemânării lor⁹⁰. În acest sens, așa-numiții φιλοκύνῃοι callatieni își găsesc corespondentul într-o asociație cu același nume și, probabil de aceeași natură, atestată într-un document din Phillipi (Macedonia); aici un preot al zeiței Nemesis, consacră - în numele unei grupe de iubitori ai vânătorii - basoreliefuri în marmură divinităților amfiteatrului Nemesis, Ares și Nike: „Μ. Βελλεῖος Ζώσι[μος] ἱερεὺς τῆς ἀνεκίτου Νεμ[έσε]ως ὑπὲρ φιλοκυνῃῶν τοῦ στέ[μ]ματος τὰ ἀφωδρεύματα τῶν θεῶν ἐκ τῶν ιδίων ἐποίησεν”⁹¹. Așadar avem de-a face la Callatis cu adevărați suporteri locali ai vânătorilor organizate în amfiteatru, grupați într-o asociație de amatori cu caracter cultural-sportiv și asta într-o epocă în care spectacolele de acest gen, organizate și la Tomis prin grija conducătorilor *Koinon*-ului vest-pontic, sunt foarte gustate de către public. Prin urmare, luptele de gladiatori capătă aici caracterul unei plăcute distracții cotidiene, fără ca cei care intrau în amfiteatru să fie luptători profesioniști. Dacă această ipoteză are șanse să fie adevărată, concluzia care se impune este că, la Callatis, în secolul al III-lea p. Chr., a existat foarte probabil un amfiteatru.

De altfel, cu excepția inscripției descoperite la Dionysopolis și Odessos, documentele referitoare la gladiatori lipsesc cu desăvârșire în coloniile vest-pontice aflate pe actualul țărm al Bulgariei, în timp ce ele sunt foarte numeroase în orașele de dată mai recentă fondate de-a lungul Dunării sau în interiorul pământurilor trace⁹². Acest fapt, dacă situația amintită nu se datorează lipsei temporare a documentelor, demonstrează că romanizarea s-a făcut mai puțin simțită în orașele grecești situate pe actualul țărm bulgar al Mării Negre (de la Dionysopolis până la Apollonia Pontica). Procesul de romanizare nu a contribuit aici la schimbarea modului de viață al locuitorilor și la modificarea instituțiilor elenice tradiționale⁹³.

Concluzii

Luptele de gladiatori pătrund în cetățile grecești de la Pontul Euxin în secolul al II-lea și sunt datate până la sfârșitul secolului al III-lea p. Chr. Ele sunt strâns legate de cultul imperial. Pătrunderea creștinismului și convertirea populației la această religie a dus la sfârșitul acestor spectacole sângeroase. În programul concursurilor grecești din Pontul Euxin, la fel ca pretutindeni în Orientul grec, spectacolele desfășurate în amfiteatru reprezintă singura noutate introdusă de Roma. În epoca romană jocurile de gladiatori și vânătorile de fiare în amfiteatru au reprezentat o componentă a vieții culturale a cetăților pontice. De aceea, judecând din punctul de vedere al culturii, se poate admite în general, pentru epoca romană, crearea în orașele grecești de pe țărmurile Pontului Euxin a unei *koine* culturale cu nuanță de romanism, păstrând nealterat fondul tradițional grecesc, peste care s-au grefat influențele culturii latine.

τῶν ιδίων / τοῖς ὑποτεταγμέν(ο)ις δῶρον”.

⁹⁰ Pippidi 1975, 268 și urm.; în provinciile occidentale ale Imperiului roman se organizau în mod frecvent spectacole cu vânători de fiare în amfiteatru cu ocazia așa numitelor *ludi iuvenales* („jocurile tinerețului”); este vorba în acest caz de distracții cotidiene la care participau asociațiile de tineri amatori ai vânătorilor (*iuvenes*, *collegia iuvenum*) și chiar persoane de rang înalt, ca de exemplu împăratul Commodus ale cărui isprăvi vânătoarești în arenă au provocat indignarea unui martor ocular precum istoricul Cassius Dio (72, 10, 3), vezi și *infra*, nota 63; pentru vânătorile în amfiteatru în lumea romană, vezi Aymard 1951.

⁹¹ Robert 1971, 86 și urm., nr. 23-24; 323 și urm.

⁹² Inscripțiile atestă desfășurarea luptelor de gladiatori la Nicopolis ad Istrum și în așezările din Tracia: Chersones, Apri, Perinthos, Bergoulai, Plotinopolis, Traiana Augusta, Philippopolis, Serdica; vezi Robert 1971, 9.

⁹³ Vezi Pippidi 1984, 231 și 239.

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE

ÉBPB Études Byzantines et Post-Byzantines, București (1979-)

RÉG Revue des Études Grecques, Paris, (1888-).

IGB I² Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, (ed. G. Mihailov), I²: Inscriptiones orae Ponti Euxini, Sofia, 1970.

IGB V Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, (ed. G. Mihailov), V: Supplementum, addenda et corrigenda, Sofia, 1997.

ISM I, II, III Inscriptiones Scythiae Minoris - Inscriptiile din Scythia Minor, I: Histria și împrejurimile (ed. D. M. Pippidi), București, 1983; II: Tomis și teritoriul său, (ed. Iorgu Stoian), București, 1987; III: Callatis et son territoire (ed. Alexandru Avram), București-Paris, 1999.

Studia Pontica III/1 Studia Pontica III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et d'Arménie, (eds. J. G. C. Anderson, F. Cumont, H. Grégoire), Fascicule I, Bruxelles, 1910.

BIBLIOGRAFIE

Aymard, J. 1951. Essai sur les chasses romaines des origines à la fin du siècle des Antonins, Paris: É. de Boccard.
Bottez, V. 2009. Cultul imperial în provincial Moesia inferior (sec. I-III p.Chr.). București: Ed. Universității din București.

Bouley, E. 1994. La gladiature et la venatio en Mésie Inférieure et en Dacie à partir du règne de Trajan. Dialogues d'Histoire Ancienne 20, 1: 29-53.

Carter M. 2004. Archiereis and Asiarchs: A gladiatorial perspective. Greek, Roman and Byzantine Studies, 44: 41-68.

Cassius Dio Cocceianus. Historiae Romanae. ed. Earnest Cary, Herbert Baldwin Foster, William Heinemann, London; New York: Harvard University Press, 1914.

Cassius Dio. Istoria romană. Vol. II. Traducere și note de A. Piatkowski, Cluj, 1977.

Ferrari, A. 2003. Dicționar de mitologie greacă și romană, Iași: Ed. Polirom.

Irimia, M. 1966. Bronzuri figurate. Muzeul regional de arheologie Dobrogea, Constanța.

Junkelmann, M. 2002. Bewaffnung und Kampftechnik der Gladiatoren, in: Gladiatoren in Ephesos: Tod am Nachmittag: eine Ausstellung im Ephesos Museum Selçuk. Herausgegeben vom Österreichisches Archäologisches Institut, 25-42.

Junkelmann, M. 2010. Gladiators in action: recent works on practical aspects of gladiatorial combat. Journal of Roman Archaeology, 23, 2: 510-532.

Lajtar, A. 2000. Die Inschriften von *Byzantion*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Teil I, Band 58. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Matei-Popescu, F. 2015. L'amphithéâtre militaire romain de Drobeta in: C. C. Petolescu, M. Galinier et F. Matei-Popescu (eds.), Colonne Trajane et Trophées Romains. Actes du Colloque franco-roumain. « Études sur la Colonne Trajane. 1900 ans depuis l'inauguration (113–2013) » (Bucarest, 28-29 octobre 2013): 99-113. Bucarest: Ed. Academiei Române.

Minčhev Al. 1974. The gladiatorial fights in Odessos. Izvestija na Narodnija muzej Varna 10, 25: 85-94.

Mirtschew M. 1968. Epigraphische Denkmäler aus der Pontusküste. Izvestija na Narodnija muzej Varna 4, 19: 145-182.

Peeck, W. 1955. Griechische Grabgedichte. Griechisch und Deutsch, Berlin: Akademie.

Pick, B. și Regling, K. 1910. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien, t. I.2, Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.

Pippidi, D. M. (coord.). 1976. Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X), (elaborat de un colectiv de autori sub conducerea Prof. univ. dr. doc. D. M. Pippidi), București: Ed. Științifică și Enciclopedică.

Pippidi, D. M. 1975. Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire. București-Amsterdam: Ed. Academiei-Adolf M. Hakkert B. V.

Pippidi, D. M. 1984. Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne, București-Paris: Ed. Academiei-Les Belles Lettres.

Rădulescu, A. 1991. Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis. ÉBPB 2: 23-45.

- Robert, L. 1971. *Les Gladiateurs dans l'Orient grec*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Robert, L. și Robert, J. 1964. *Bulletin épigraphique*. RÉG 77, 364-365: 127-259.
- Robert, L. și Robert, J. 1974. *Bulletin épigraphique*. RÉG 87, 414-418: 186-340.
- Sauciuc-Săveanu, Th. 1963. Fragment de inscripție greacă funerară. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 14, 2: 419-426.
- Servius (Maurus Servius Honoratus). In *Vergilii carmina comentarii*. Leipzig: B. G. Teubner 1881.
- Solomonik, E. I. 1973. *Nouveaux monuments épigraphiques*, Kiev: [f. e.].
- Stoian, I. 1962. *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București: Ed. Academiei.
- Streinu M.-C. 2015. Gladiatori și preoți la gurile Dunării. *Revista de Istorie Militară* 1-2: 33-38.
- Streinu M.-C. 2015-2016. Revisiting the Tomis Amphitheatre – Theories and Hypothesis. *Pontica* 48-49: 177-184.
- Streinu M.-C. 2016. Language of the Arena in the Pontic Area. *Peuce S.N.* 14: 107-118.
- Streinu M.-C. 2016. Munera in Moesia Inferior, in: A. Panaite, R. Cîrjan and Carol Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in honour of Professor Alexandru Barnea*: 265-270. Brăila: Ed. Istros a Muzeului Brăilei "Carol I".
- Streinu M.-C. 2021. Buildings for gladiatorial fights in the Roman Black Sea provinces, in: G. R. Tsetschladze, A. Avram and J. Hargrave (eds.), *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC-5th century AD): 20 Years On (1997-2017)*. Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanța – 18-22 September 2017): 337-341. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Suceveanu A. 1967. Depozitul de statuete romane de teracotă de la Histria. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 18, 2: 243-268.
- Suceveanu, A. 1977. *Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e.n.*, București: Ed. Academiei.
- Ștefan, Gh. 1948. Noi monumente epigrafice relative la gladiatorii din Tomis. *Buletin științific, seria C, Științe istorice, filosofice și economico-juridice, știința limbii, literatură și artă* I, 1, 29-38.
- Teyssier É. 2009. *La mort en face, le dossier gladiateurs*. Arles: Actes Sud.
- Teyssier É. et Lopez, B. 2005. *Gladiateurs – Des sources à l'expérimentation*, Paris: Éditions Errance.
- Valère Maxime, *Faits et dits mémorables*. Tome I, Livre I-III, texte établi et traduit par Robert Combès, Paris: Les Belles Lettres, 1995.

REMUS-MIHAI FERARU
Universitatea de Vest din Timișoara
remusferaru@yahoo.fr